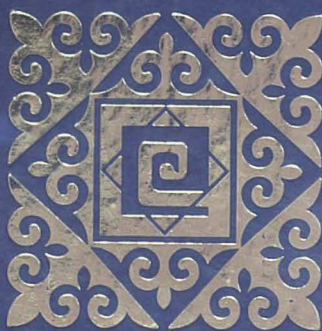

А 2007
ББК:

Ғ. Қалиев
Ә. Болғанбаев

ҚАЗІРГІ
ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ
ЛЕКСИКОЛОГИЯСЫ
МЕН
ФРАЗЕОЛОГИЯСЫ

Ғ. ҚАЛИЕВ, Ә. БОЛҒАНБАЕВ

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ЛЕКСИКОЛОГИЯСЫ МЕН ФРАЗЕОЛОГИЯСЫ

ТОЛЫҚТЫРЫЛЫП, ӨНДЕЛГЕН
ҮШІНШІ БАСЫЛЫМЫ

Алматы
“Сөздік-Словарь” баспасы — 2006

Мәдениет, ақпарат министрлігінің бағдарламасымен басылып шықты

АБАЙ АТЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ОҚУ-ӘДІСТЕМЕЛІК БІРЛЕСТІГІ ОҚУЛЫҚ
РЕТІНДЕ МАҚҰЛДАҒАН

Пікір жазғандар:

Е. Жанпейісов, Қазақстан Республикасы Ұлттық Ғылым академиясының Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының докторы, профессор.

Ғ. Жексембаева, Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті жалпы тіл білімі және қазақ тілі тарихы кафедрасының доценті, филология ғылымдарының кандидаты.

К 22 Қалиев Ғ., Болғанбаев Ә.

Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы.

Оқулық.— Алматы, 264 бет.

ISBN 9965-822-00-X

Оқулықта қазақ тілінің сөздік құрамы мен фразеологиясы туралы лексика-семантикалық, функционалды-стистикалық тұрғыда теориялық мәліметтер берілген. Сонымен бірге кітапта қазақ тілінің даму кезеңдері мен зерттелу тарихы шолу түрінде баяндалған.

Оқулық жоғары оқу орындары филология факультеттерінің студенттері мен аспиранттарына, оқытушыларына арналады.

К 4602020400
00(05)-06

ББК 81.2(5Каз)-3

© Болғанбайұлы Ә.
Қалнұлы Ғ., 1997

© Қалиев Ғ.
Болғанбаев Ә.2003
Қалиев Ғ.

Болғанбаев Ә.2006

© “Сөздік-Словарь” 2006

ISBN 9965-822-00-X

АЛҒЫ СӨЗ

Бұл оқулық жоғары оқу орындарында оқылатын “Қазіргі қазақ тілі” курсының лексикология бөлімі туралы бағдарламасына сәйкес жазылған, ол төрт бөлімнен тұрады: кіріспе, лексикология, фразеология және лексикография.

“Қазіргі қазақ тілі” курсының бұрын-соңды бағдарламаларының “Кіріспе” бөлімінде курстың мақсат-міндеттерімен қатар, қазақ тілінің тарихы және оның зерттелуі жөнінде мәліметтер берілуі талап етілетін және қалыптасқан дәстүр бойынша ол лексикология бөлімінің алдында оқытылуы тиіс болатын. Бірақ бұрын шыққан оқу құралдарында студенттерге аса қажет бұл мәселелер туралы еш нәрсе айтылмайтын. Оқулықта авторлар осы олқылықтың орнын толтыруға назар аударды.

Қазақ тілінің тарихына байланысты теориялық материалдарға түркітану мен қазақ тілі біліміндегі зерттеулер негізінде шолу жасалды. Онда қамтылған мәселелердің бір тобы қазақ тілінің шығу тегі мен типологиялық белгілері, басқа түркі тілдерінен ерекшеліктері жайынан, енді бір тобы қазақтың халық тілі мен ұлт тілінің пайда болуы, әдеби тілі, оның нормалық белгілері, ауызекі сөйлеу тілі мен жергілікті диалектілерге, сөйленістерге (говорларға) қатынасы, қазақ тілінің мемлекеттік мәртебеге ие болуы сияқты мәселелерден мәлімет береді. Бұл айтылғандардың бірқатары арнайы курстарда өтілетіні ескеріліп, мұнда тек шолу түрінде қарастырылды. “Кіріспенің” соңында қазақ тілі білімінің зерттелуі, ондағы негізгі кезеңдер сөз болады.

Оқулықтың негізгі “Лексикология” бөлімі үш салада қарастырылады. Бірінші сала қазақ тілінің қазіргі лексикалық жүйесінің семасиологиялық сипатына арналған, онда сөз және ұғым, мағына, оның түрлері, сөз мағынасының даму жолдары, сөздің мағыналық өзгерістері сипатталады. Екінші салада қазақ тілінің лексика-семантикалық жүйесінің қалыптасуындағы негізгі тарихи арналары, жалпытүркілік лексика мен қазақтың тол лексикасы, сөздік құрамының толығу жолдары, кірме сөздердің алатын орны мен мәні баяндалады. Үшінші салада сөздердің

тілде қолданылу сипатынан туатын ерекшеліктері, стильдік түрлері, экспрессивті-стилистикалық сипаты, сөздердің жиі қолданылатын (актив) немесе қолданысқа көп түспейтін (пассив) топтары туралы айтылады.

“Фразеология” бөлімінде фразеологизмдердің өзіндік сипаты, сөзбен, еркін тіркеспен байланысы, олардың шығу тегі, түрлері және құрылымдық, семантика-грамматикалық, стилистикалық сипаты қарастырылады. Сонымен бірге фразеологизмдік мағынаның сөз мағынасынан ерекшелігіне түсінік беріледі. Қазақ тілінің лексика-фразеологиялық жүйесі туралы теориялық мәліметтер халық тілінен, әдеби тілден алынған мысалдар негізінде нақты талданады.

“Лексикография” бөлімінде қазақ тілінің лексикографиясы, негізгі тілдік сөздіктер және жаңадан шыққан сөздіктер, қазақ лексикографиясының даму жайы туралы түсінік беріліп, талдау жасалады.

Оқулықтың үшінші басылымында лексикология, фразеология және лексикографияға қатысты бірқатар мәселе қазақ тілі біліміндегі кейінгі зерттеулер негізінде қайта қарастырылды. Сонымен бірге оқулықты жазуда І. Кеңесбаев, Ғ. Мұсабаевтың (1975 ж.), Ә. Болғанбаевтың (1988 ж.) лексикология бойынша жазған бұрынғы оқу құралдарының тәжірибесі де ескерілді.

Осы еңбектің оқу құралы ретінде Ә. Болғанбаевпен бірігіп шығарылған бірінші, екінші басылымдарында (1997, 2003 жж.) Ғ. Қалиев жоғарыда айтылған “Кіріспе” бөлімін жаңадан жазған, мұндай бөлім бұрын болмаған; лексикология бөлімін жаңа тақырыптармен, жаңаша талдаулармен толықтырып, өңдеп, тақырыптардың бірқатарын жаңаша топтастырып өзгертіп, 70 пайыздан артығын қайта жазған. Бірінші, екінші басылымдарда фразеология мен лексикография бөлімдері (Ғ. Қалиевтың редакциялап оңдеуімен) 1988 жылғы Ә. Болғанбаев жазған нұсқада берілген болатын. Кейінгі жылдарда бірқатар жаңа зерттеулер жарық көргеніне байланысты Ғ. Қалиев үшінші басылымда фразеология мен лексикография бөлімдерін түгелдей жаңадан жазды. Сонымен бірге үшінші басылымда оқулықтың лексикология бөлімі жаңа материалдармен тағы да толықтырылды, көптеген мысалдар, әдебиеттер жаңартылды. Оқулықтың емлесі 2005 ж. орфографиялық сөздікпен сәйкестендірілді.

Оқулық лексикология, фразеология, лексикография салаларындағы соңғы жаңалықтар негізінде жоғары оқу орнының бағдарламалық талабына сай бұдан былай да жетілдіріле бермек.

§ 1. “Қазіргі қазақ тілі” курсының салалары және мақсаты мен міндеттері

“Қазіргі қазақ тілі” курсы жоғары оқу орындарының қазақ тілі мен әдебиетінен маман даярлайтын факультеттерінде оқылатын ғылыми-теориялық пән. Бұл пән қазақ тілінің шығу тегі, атқаратын қызметі, зерттелу дәрежесі жайындағы кіріспе бөлімнен басқа оның сөздік құрамы мен фразеологиясын, лексикографиясын қарастыратын лексика, дыбыс жүйесін зерттейтін фонетика, грамматикалық құрылысын зерттейтін морфология мен синтаксис бөлімдерінен құралады.

“Қазіргі қазақ тілі” курсының ең негізгі мақсаты — қазақ тіл білімінің осы күнгі қол жеткен табыстары негізінде тыңдаушыларға жоғарыда айтылған бөлімдер бойынша жүйелі теориялық білім беру, алған білімдерін практикалық және лабораториялық дәрежеде пысықтап, толықтырып бекітіп отыру. Бұл мақсаттың жүзеге асырылуында “Қазіргі қазақ тілі” курсынан бұрын өтілген “Тіл біліміне кіріспе”, “Қазақ тілінің нормативтік курсы” пәндері бірқатар жеңілдік келтіреді. Біріншісі, тыңдаушыларды тіл білімінің жалпы теориялық мәселелерімен алғаш рет таныстырып, тілдің өзіндік белгілері мен қасиеттері жайынан мәлімет берсе, екіншісі, тыңдаушылардың қазақ тілінен орта мектеп бағдарламасына сай алған білімдерін естеріне түсіріп, пысықтап, жетілдіріп отырады. Сойтіп, бұл екі пән студенттерді ғылыми-теориялық “Қазіргі қазақ тілі” курсын тыңдауға алдын ала даярлайды.

“Қазіргі қазақ тілі” жоғары оқу орындарында қазақ тілінен маман даярлаудағы негізгі курс болғандықтан, оның оқытылуында дәріс беруші әрқашанда ескеріп отыратын жайттар бар.

Біріншіден, курс “Қазіргі қазақ тілі” деп аталғанымен, онда жалпы қазақ тілінің, яғни оның барлық тармақтарының құрылысы өтілуге тиіс емес. Бұл курс қазақ тіліндегі сойленістер мен диалектілердің, болмаса ауызекі сойлеу тілінің құрылысы негізінде емес, жалпы-халықтық, біртұтас ұлттық сипаты бар қазіргі қазақ әдеби тілінің құрылысы негізінде оқығылуы тиіс. Демек, бұл курсты жалпы қазақ тілінің емес, қазақтың осы күнгі ұлттық әдеби тілінің құрылысын зерттеп үйрететін курс деп тануға тура келеді.

Мәселен, қазіргі қазақ тілінің фонетикасы, морфологиясы мен синтаксисі дегеніміз шын мәнісінде осы күнгі әдеби тіліміздің фонетикасы, морфологиясы мен синтаксисі болып табылады¹.

Бұл арада тек “Қазіргі қазақ тілі” курсының бір саласы лексикологияның жайы басқашарақ. Оның негізгі қарастыратыны осы күнгі әдеби тіл лексикасы болғанымен, өзгеріске неғұрлым бейім тұратын сала болғандықтан, жалпы халық тілі құрамындағы басқа лексикалық топтарды да (диалектілік, кәсіби, кітаби т.б. сөздерді) белгілі дәрежеде қамтып отырады. Бұл айтылғандар тек қазақ тіліндегі жағдай емес, басқа тіл білімдерінің де көбінде осылай.

Қазақ әдеби тілінің дыбыстық құрылысы, сөздік құрамы, грамматикасы “Қазіргі қазақ тілі” курсында толық баяндалатындықтан, бұл мәселелер “Қазақ әдеби тілінің тарихы” курсында қайталанбайды, онда тек жалпыхалықтық тілдің әдеби тіл дәрежесіне көтерілу, оның тілдік, стильдік нормаларының қалыптасу тарихы, ондағы елеулі кезеңдер тұрғысынан сөз болады. Тілдік фактілер жаппай емес, соған лайық сұрыпталып талданады.

Екіншіден, қазіргі қазақ тілінің мәселелері баяндалғанда, олардың тек қазіргі жайы сөз болып қоймай, қажетті жерінде тарихи даму сипаты жайында мәлімет беріліп отырғаны жөн. Мұндай мәліметтер әрқашан тіліміздің өзінен табыла бермеуі мүмкін, сондықтан оларды басқа туыс түркі тілдерінен, тарихи жазба мұралардан іздестіруге тура келеді.

Үшіншіден, “Қазіргі қазақ тілі” курсының қалыптасуында 19 ғасырдың екінші жартысындағы орыс түркітанушыларынан кейін қазақ тіл мамандарының бірнеше буыны еңбек етті. Демек, бұл курсты тұтас алғанда үлкен ұжымдық зерттеу жұмысының, ұзақ уақыт бойы бір-бірімен жалғасып отырған тіл туралы шығармашылық ой-пікірдің нәтижесі деп қарауға болады. Тіл категориялары туралы курста берілген ілім, теориялық тұжырымдар нақты зерттеулердің негізінде туғанын еске алсақ, олардың зерттелуі жайы сөз болғанда, зерттеген ғалымдар, олардың еңбектері нақты көрсетіліп отырғаны жөн. Тілдік категориялардың зерттелу дәрежесі біркелкі бола бермейді. Сондықтан белгілі бір категориялардың зерттелуіндегі әлі толық ашылмаған, теориялық пысықтауы пісіп жетілмеген жайттарға тыңдаушылардың назарын аударып отыру қажет. Сөйтіп, курс тыңдаушыларға қазіргі қазақ тілі туралы ғылыми-теориялық білім беруді мақсат ете отырып, оның

---

¹ Кейбір тілдердің осындай ғылыми курстарының әдеби тілге негізделгені олардың аталуынан-ақ байқалады. Ср. А. Н. Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.-Л., 1960.

болашақта зерттелуге тиісті проблемаларына байланысты тыңдаушыларды ғылыми ізденіске баулып, олардың шығармашылық ой-пікірін жетілдіріп отыруды өзінің міндеті деп санайды.

§ 2. Қазақ тілінің шыққан тегі мен даму кезеңдеріне, типологиялық белгілеріне қысқаша шолу

Қазақ тілі шығу тегі және құрылымы жағынан түркі тілдері семьясына жатады, ол тілдерде сөйлейтін халықтар Дунайға дейінгі Еуразия далаларын, Орталық, Орта Азия, Сібір, Кавказ, Кіші Азия жерлерін мекен еткен. Басқа тілдер семьясымен салыстырғанда түркі тілдері грамматикалық құрылысы мен сөздік құрамы жағынан бір-біріне өте жақын. Тілдерінде ортақ белгілер көп кездесетіндіктен, бірқатар түркі халықтарының өкілдері (қазақ, өзбек, татар, башқұрт, ноғай, карақалпақ, қырғыз, ұйғыр, азербайжан т.б.) бір-бірімен түсінісе алады.

Түркі тілдерінің ішінде өзінің лексикалық, дыбыстық, грамматикалық ерекшеліктері жағынан неғұрлым оқшау тұратындары чуваш пен саха (якут) тілдері.

Түркі тілдерінің жақыпдығын оларға тән мынадай жалпы типологиялық белгілерден көруге болады:

— фонетика саласында: тілдің және еріннің қатысына қарай дауысты дыбыстарға езу үндестігі және ерін үндестігі, ал дауыссыз дыбыстарға олардың өзара үйлесіп отыруына байланысты ықпал үндестігі тән екендігі;

— морфология саласында: созжасам мен сөз түрлендіру тұлғалары сөздің түбірі мен негізіне қосымшалардың жалғануы арқылы жасалатыны, сол себепті түркі тілдері жалғамалы тілдер деп аталатыны, грамматикалық род категориясының болмайтыны, тәуелдеу категориясының арнайы грамматикалық тұлғалар арқылы жасалатыны, предлогтардың қызметін септеулік шылаулар атқаратыны т.б.;

— синтаксис саласында: сөз тіркесі мен сөйлемде сөздердің өзіндік орын тәртібі қалыптасқаны, ол тәртіп бойынша анықтауыш анықтайтын сөзінің, толықтауыш толықтайтын сөзінің алдында орналасатыны, анықтауыш пен анықталушы сөздердің тұлға жағынан өзара қиылыспайтыны; сабақтас құрмалас сөйлемдердің бағынышты сыңарларының негізінен есімшелік, косемшелік оралымдармен беріліп отыратыны т.б.

Жоғарыда айтылған типологиялық белгілер түркі тілдері кіретін Алтай семьясындағы тілдердің (моңғол, тұңғыс-маньчжур) бәріне тән.

Жоғарыдағы типологиялық белгілермен бірге Алтай семьясындағы тілдердің жақындығы әсіресе түркі, моңғол тілдерінің лексикасындағы көптеген есімдер мен етістік сөздердің олардың бөріне ортақтығынан, сөзжасам жүйесіндегі ұқсастықтан көрінеді.

Қазақ тілінің түркі тілдері ішінде алатын орнын, өзіне тән ерекшеліктерін анықтау мәселесіне түркітанушылық еңбектерде қашанда көңіл бөлініп отырған. Түркітанушылық жіктемелердің (классификациялар) құрылу принципіне байланысты қазақ тілі түркі тілдерінің әртүрлі тобында қарастырылып келді. Мәселен, дыбыстық белгілерге негізделген В. В. Радловтың жіктемесінде түркі тілдерінің батыс тобына, дыбыстық-морфологиялық белгілері бойынша жасалған Ф. Е. Корштың жіктемесінде солтүстік түркі тілдері тобына, осы екі жіктемені негізге ала отырып, оған тарихи сипат берген А. Н. Самойловичтің жіктемесінде қыпшақ, яғни солтүстік-батыс тобына, түркі халықтарының қоныстану жайына негізделген В. А. Богородицкийдің жіктемесінде ортаазиялық түркі тілдері тобына, көне тілдік белгілердің сақталу-сақталмауына қарай жасалған С. Е. Маловтың жіктемесінде ең жаңа түркі тілдері тобына жатқызылады. Осы сияқты түркітанушылық жіктемелердің қай-қайсысында болсын қазақ тілінің негізгі белгілері, қандай тілдерге жақындығы, түркі тілдері ішінде алатын орны көрсетіліп отырған.

Қазақ тілінің шығу тегі мен даму кезеңдерін жалпы түркі тектес тілдердің даму дәуірлерімен бірікте алып қарастырғанда ғана толық түсінуге болады. Қазақ тілінің түпкі шығу тегі түркі тілдері дамуындағы ең көне Алтай дәуірінен (біздің заманымыздан бұрынғы 4—3 ғасырлар мен біздің заманымыздың 5 ғасыры аралығы) және одан бергі көне түркі дәуірінен (біздің заманымыздың 5—10 ғасырлары аралығы) бастау алады¹.

Алтай дәуірінде негізгі бір ататілден шыққан түркі және моңғол, тұңғыс-маньчжур тілдері бір-бірінен ажырай бастаған. Алтай дәуіріндегі тіл құрылысын тек салыстырмалы-тарихи әдіс негізінде ғана қалпына келтіріп (реконструкция) анықтауға болады.

Ал Гун дәуірінде моңғол, тұңғыс-маньчжур тілдерінен түгелдей ажырап болған түркі тілдері өз ішінен шығыс түркі және батыс түркі тілдері, яғни шығыс гун және батыс гун тілдері болып екі үлкен салаға бөліне бастаған. Қазақ тарихындағы алғашқы тайпалық одақтар (үйсін,

¹ Түркі тілдерінің шыққан тегі, даму дәуірлері туралы түркологияда кенінен танылған соңғы пікір Н. А. Баскаковтікі. Сондықтан қазақ тілінің даму кезеңдерін түркі тілдерінің даму дәуірлерімен байланыстырып қарастыруда бұдан ары Н. А. Баскаковқа сүйенеміз. К.: Н. А. Баскаков. Введение в изучение тюркских языков. М., 1962. 106—175-б.

қаңты, алан т.б. б.з. шейінгі 3 ғасыр) осы Гун дәуірінен белгілі. Олардың қоғамдық құрылысы, мәдениеті, тілі жайында кейбір деректер: ру-тайпа, ұлыс атаулары, жер-су, кісі аттары т.б. көне грек, қытай, парсы нұсқаларында сақталған.

Қазақ тілі батыс түркі тілдерінің қыпшақ тобына енеді. Батыс түркі тілдеріне одан басқа бұлғар, оғыз, қарлық тобындағы тілдер жатады. Қыпшақ тобындағы тілдердің басқа топтардан негізгі тілдік ерекшеліктері төмендегідей:

— дыбыстық ерекшеліктері: а) сегіз не тоғыз дауысты дыбыстың болуы; ә) қосымшаларда қысқа дауыстылардың еріндікке айналмауы (ср. оғыз, қарлық тілдерінде *йаруқ*, ал қазақ тілінде *жарық*), б) дауыстыларда ерін үндестігінің әлсіз болуы, в) созылыңқы дауыстылардың болмауы, г) дауысты және дауыссыз дыбыстардың көне тіркестеріне жаңа тіркестердің сөйкес келуі: *аg>ав>ау*, *ег>ий*, мысалы, *тағ>тау*, *тег>тий*, *өгерен>үйрен*, д) сөз басында қатаң *т*, *к*, *қ* дыбыстарының қолданылуы (ср. *тіл*, *кел*, ал оғыз тілдерінде *диал*, *гэл*), сөйте тұра сөз басында ұяң *б* дыбысының айтылуы (*балта*), е) сөз басындағы *й* *ж* *дж* дыбыстарының тұрақсыздығы (*йақшы-жақсы-джақсы*), ж) дауысты дыбыстар арасында *п>б*, *қ>т*, *к>г* болып ұяндап кетуі (*қақ>қату*, *көк>көгеру*, *тап>табу*) т.б.

— морфологиялық ерекшеліктері: а) ілік (*-нын/-нің*), табыс (*-ны/-ні*), барыс (*-қа/-ке*, *-ға/-ге*) септік тұлғаларының қысқартылмай қолданылуы (ср. оғыз тілдерінде ілік *-ын/-ін*, *-ың/-ің*, табыс *-и*, барыс *-а* (мысалы, *адама*), ә) калау райдың *-қы/-кі/-ғы/-гі* тұлғалар арқылы жасалуы, мысалы, *келгі(сі)*, оғыз тілдерінде *-асы/-еси*, мысалы, *келеси*, б) есімшенің *-ған/-ген* тұлғасы арқылы жасалуы, ср. оғыз тілдерінде *-мыш/-миш*; в) жинақтау сан есімнің *-ау/-еу* тұлғалары арқылы жасалуы, мысалы, *екеу*, ср. қарлық тілдерінде *-ауу/-еуу*, мысалы, *икәуу* т.б.;

— лексика саласында: а) негізгі сөздік қордағы бірқатар сөздің оғыз тілдерімен салыстырғанда басқаша айтылуы. Мысалы, қыпшақ тілдерінде *маңдай/маңдай*, *борі*, *ит*, *қол*, оғыз тілдерінде *алын*, *құрт*, *көпәк*, *эл*, ә) қарлық тілдерімен салыстырғанда араб-иран элементтерінің азырақ кездесуі т.б.¹

Көне түркі дәуірінде болашақ қазақ халқының негізін құраған тайпалар, тайпалық одақтар айқындала бастаған 7—9 ғасырларда қазақтың ірі тайпалық одақтарының (жүздерінің) негізі салынды деген пікір бар². Жүздер тек ру-тайпалардың жалаң туыстық бірлестігі емес,

¹ Баскаков Н. А. Введение в изучение тюркских языков. М., 1962. 203, 229, 257-б.

² Аманжолов С. Қазақ тілі диалектологиясы мен тарихының мәселелері. Алматы, 2004. 125-б.

олардың аймақтық, қоғамдық-экономикалық жағынан бірлестігінің де нәтижесі болып табылады. “Жүз” деп әдетте қазақ халқына қарасты және тарихи дәстүр арқылы белгіленген жалпы қазақ территориясының бір бөлігін мекенлеген тайпалардың ірі бірлестіктерін (немесе одақтарын) атау қабылдаған¹.

Тіл жағынан алғанда қазақ жеріндегі тайпалардың бәрі де түркі негіздес диалектілерде сойлеген, сонымен бірге бұл дәуірде тайпалық одақтар тілі конетүркілік негіз-тілден бөліне бастаған еді. 7 ғасырдан бастап ірі тайпалық одақтардың құрылуына байланысты олардың құрамына енген ру-тайпа тілдері жаңа сапаға ие бола бастаған. Бұрынғы ру-тайпалық сипаты бар диалектілердің орнына енді әрі тайпалық, әрі жергілікті сипаты бар диалектілер қалыптасады. Осылайша халық тілінің негізгі құрамды бөліктері болып табылатын жергілікті диалектілердің негізі салынған.

5—10 ғасырлардағы көне түркі тілдері жайындағы мәліметтер Орхон, Енесей, Селенге, Іле, Талас өзендері бойларынан табылған 5—7 ғасырлардың жазба ескерткіштерінде, 9—10 ғасырлардағы көне ұйғыр жазбаларында сақталған. Бұл ескерткіштер қазіргі түркі тілдерінің көбіне ортақ болуымен бірге қазақ тайпаларының көне замандағы тілі құрылымынан да мағлұмат береді.

Қазақ жеріндегі тайпалық тілдердің бұдан кейінгі дамуы түркі тілдерінің ортағасырлық дәуіріне (10—15 ғасырлар аралығы) сәйкес келеді. Бұл дәуір негізінен қыпшақ қауымы мен моңғол үстемдігінің заманы болғаны белгілі. Түркі тілдерінің ортағасырлық дәуірінде қазақ жеріндегі тайпалық тілдер (диалектілер) жергілікті сипат алып, онан ары дамыды. Сонымен бірге олардың бәріне ортақ тілдік белгілер де жетіле түсті. Мұның өзі болашақ бірыңғай халық тілінің жасалуына бетбұрыс еді.

Қыпшақ тілдерінің, оның ішінде қазақ тілінің құрылымы туралы мәліметтер түркі тілдерінің ортағасырлық дәуірінен қалған тарихи шығармаларда сақталған. Мәселен, 11 ғ. Қараханидтер мемлекеті кезіндегі Орта Азия елдерінің сойлеу тілі мен кейбір тайпалық одақ тілдерінің сипатын білдіретін Махмұд Қашқаридың “Диуани лұғат ит-түрк” атты еңбегінде (1073—74 жылдар) қыпшақ тобына, оның ішінде қыпшақ-ноғай тілдеріне тән белгілер аз емес. Бұдан басқа көне түркі әдеби тілінің дәстүрінде жазылған шығармалар да бар еді: Юсуф Баласағұнның “Құтадғу білігі” (1067—70 жылдар), Қожа Ахмед Яссауидың “Диуани хикметі” (12 ғ.) т.б. Тайпалық одақтар

---

¹ Қазақ ССР тарихы. 2-том. Алматы, 1983. 258-б.

тілінің Алтын Орда кезіндегі кейбір көріністерін Джамал әл-дин Ибн-Мұханның сөздігі (12 ғ.), Қутбтың “Хусрау уа Шіріні” (14 ғ.), “Кодекс куманикус” (1303 ж.), “Оғыз наме” (14 ғ.), “Мұхаббат наме” (1353 ж.), Әбу Хайианның сөздігі (1313 ж.), хандар жарлығы т.б. нұсқалардан байқауға болады. Әрине, аталған ескерткіштер қазақ тілінің сол кездегі қалпын толық көрсете алмайды. Бұл ескерткіштер тілінде сол замандағы жазба әдебиетінің дәстүрі бойынша шағатай, көне түркі кітаби элементтері де кездеседі. Сондықтан олар түркі тілдерінің ортағасырлық дәуіріндегі жазба әдеби тілінің үлгісі ретінде танылуға тиіс.

Түркі тілдері дамуының жаңа дәуірінде (15—19 ғасырлар аралығы) қазақтың тайпалық одақтары қыпшақ қауымынан, ноғай ордасынан бөлініп шығып, өз алдына халық болып қалыптасу үстінде еді. Бұған қыпшақ қауымының ыдырап, моңғол үстемдігінен қалған ордalar (Ақ Орда, Көк Орда) мен хандықтардың бірде бірігіп, бірде бөлініп отыруы, қалмақ хандықтарының жаугершілік саясаты себеп болды. Қазақ жерінде моңғол басқыншылығынан кейін патриархтық-феодалдық қатынас қайтадан күшейіп, 15 ғасырда алғашқы қазақ хандықтары пайда болды. Алтын Ордан және бұрынғы мемлекеттік бірлестіктерден бұл хандықтардың айырмасы — олардың жаугершілік негізінде емес, жергілікті экономикалық, этникалық жақындық негізінде пайда болғандығы еді. Мұның өзі бұдан бұрынғы дәуірде қалыптасқан тайпалық одақтардың енді халық болып бірігуіне мүмкіндік туғызды. Сөйтіп, 15 ғасырдың аяқ кезі мен 16 ғасырдың басында қазақ тайпалары халық болып бірікті.

Тайпалық одақтар тілінде олардың бәріне ортақ халықтық тіл белгілерінің басым болуы бірыңғай халық тілінің дамуына мүмкіндік берді. Мұның өзінде қазақ тілі қыпшақ тілдеріне, оның ішінде қыпшақ-ноғай тобындағы тілдерге тән белгілерді сақтай отырып, өзінің ішкі даму заңымен жетіліп отырды. Бұл процесс, яғни қазақтың халық тілінің қалыптасуы, 15—16 ғасырлардан басталып, 19 ғасырдың 2-жартысына дейін созылды.

Қыпшақ тілдері өз ішінен үш топқа бөлінеді: қыпшақ-бұлғар тобы, қыпшақ-половец тобы, қыпшақ-ноғай тобы. Қазақ тілі қыпшақ-ноғай тобына кіреді. Оған қазақ тілінен басқа ноғай, қарақалпақ тілдері және өзбек тілінің қыпшақ диалектілері енеді. Бұл топтағы тілдердің қыпшақ-бұлғар, қыпшақ-половец тілдерінен негізгі айырмашылығы мынадай:

а) *ч* дыбысының болмауы, оның орнына *ш* айтылуы, *ш* дыбысының орнына *с* дыбысы қолданылуы, мысалы, *қаш* ~ *қач*, *қыс* ~ *қыш*;

ә) көрші дауыссыз дыбыстардың әсерімен *м/б/п* дыбыстарының алмасып отыруы: *адаммен, өзгiзбен, атпен*;

б) дауыссыздардың әсерімен *н/д/т* дыбыстарының алмасып отыруы: *жаздын, баланың, аттың*.

Қыпшақ-ноғай тілдері ноғай, қарақалпақ және қазақ тілдері болып өз ішінен үшке бөлінеді. Қазақ тілінің ноғай, қарақалпақ тілдерінен негізгі айырмашылығы:

а) өзінің алдындағы дауыссыздардың әсерімен *л/д/т* дыбыстарының алмасып отыруы, мысалы, *тастар, қаздар, үйлер*, ал ноғай, қарақалпақ тілдерінде ондай алмасу жоқ: *тастар, қазлар, үйлер*;

ә) ноғай, қарақалпақ тілдерінде келер шақ есімшенің *-аджак/ -еджек* тұлғасы арқылы жасалуы, қазақ тілінде мұндай тұлғаның болмауы¹.

Бұдан басқа қазақ тілінің өзіне тән мынадай белгілерін көрсетуге болады.

Фонетикада — 9 дауысты дыбыстың болуы; тілдің қатысына қарай таңдай үндесімі болуы; дауысты дыбыстардың тұрақты түрде жуан-жіңішке болып болінуі; ерін үндестігінің сөздің екінші буынынан ары қарай аспауы.

Морфологияда — есімшенің және шақтық тұлғаның — *атын-етін* қосымшасы арқылы жасалуы.

Синтаксис саласында — есімше және көсемше тұлғалары арқылы жасалған құрылымдардың кең қолданылатыны; жай және құрмалас сөйлем компоненттерінің құрамында жалғаулық арқылы байланыстың шектеулі екендігі.

Лексикада — сөздердің жалнытүркілік негізгі қабаты сақталғандығы, араб-парсы кірме сөздерінің аздығы².

15—19 ғасырлардың арасындағы қазақ тілінің құрылысы жайындағы мәліметтер әртүрлі әдеби мұраларда беріліп отырған. Мәселен, 15—17 ғасырларда қазақ ауыз әдебиетінің дәстүрін бастап дамытқан, тарихи поэзияның өкілдері Шобан, Жиёмбет, Марқасқа жырлары; елдік ұғым мен халықтық сананың өрістеуінен туған көптеген тарихи эпостар (Алпамыс, Қамбар, Қобыланды, Ер Тарғын, Ер Қосай, Ер Кокше, Орақ т.б.); қазақ және ортаазиялық түркі әдеби тілі үлгісінде жазылған Қалдырғали Жалаиридін “Шежірелер жинағы” (17 ғ.). Абылғазының “Шежіре-и-түрки” (17 ғ.) шығармалары туды.

18 ғасыр мен 19 ғасырдың 1-жартысында кітаби тіл элементтерін сақтаған киева-дастандар, Жоңғар басқыншыларына қарсы күрескен

¹ Баскаков Н. А. Введение в изучение тюркских языков. 250-б.

² Лексикографический энциклопедический словарь. М., 1990. 210-б.

Абылай, Қабанбай, Бегенбай, Жәнібек, Баян т.б. батырлар жайында жырлар; ауыз әдеби тілінің негізгі дәстүрін сақтай отырып, жазба поэзияға тән кейбір үлгілерді қолданған ақын-жыраулар Бұқар, Шал, Тәтіқара, Ақтамберді, Жанақ, Шоже, Орынбай, Махамбет, Шортанбай, Дулат т. б. шығармалары пайда болды.

19 ғасырдың 2-жартысынан бері қарай түркі тілдес ұлттар пайда болды. Бұл түркі халықтары дамуындағы ең жаңа дәуір болып табылады. Қазақ тілінің ұлт тілі болып қалыптаса бастауы осы дәуірге сәйкес келеді. Мұның өзі қазақ халқының ұлт бола бастау процесімен байланысты еді. 19 ғасырдың 2-жартысында қазақ жері түтесідей Орыс мемлекетінің құрамына кіріп, онда капиталистік қатынастың кейбір элементтері орныға бастады. Мысалы, кейбір өндіріс орындарының ашылуы, тауар айналымының қажетінен туған жәрмеңкелер, ақшаның шығуы т.б., соған байланысты әкімшілік-басқару жүйесіндегі жаңалықтар осының айғағы. Дегенмен, Қазақстанда капиталистік қоғам орнаған жоқ. Ол кезле Қазақстан әлі де феодалдық бытыраңқылық, отаршылдық жағдайда болды. Буржуазиялық сипаттағы ішкі рыноктың нашар дамуы, халықтың өз ішіндегі саяси, экономикалық байланыстың өлсеіздігі қазақ халқының ұлт болу процесінің дамуына қолайлы болмады.

Қазақ халқының ұлт, оның халық тілінің ұлт тілі болып қалыптасуы 20 ғасырда, негізінен Кеңес өкіметі жылдарымен деңгейлес келеді. Бұл кезде ұлт болу үшін қажетті шарттардың бұрын негізі салынған: жер бірлігі, тіл бірлігі, мәдениет бірлігі сияқты түрлеріне қоса экономикалық бірлік нығая бастады. Кеңес дәуірінде тоталитарлық тәртіп орнауына байланысты Қазақстанда заңдылық бұзылып, орынсыз жазалау орын алғаны белгілі. Бірақ соған қарамастан республиканың қоғамдық саяси, экономикалық, мәдени-шаруашылық өмірінде халық зор ынталылық, белсенділік көрсетті. Осындай жағдайда ірі өндіріс орындары молайып, шоғырланған экономика жүйесі біршама жетілді; ұлттық баспасөз, ұлттық оқу-ағарту жүйесі, ғылым, өнер, мәдениет өріс алып қанат жайды, ұлттық интеллигенция қалыптасты.

Сөйтіп, 19 ғасырдың 2-жартысында басталған қазақтың ұлт болу, тілінің ұлт тілі болу процесі 20 ғасырда онан әрі дамып жетілді. Ұлттық тілмен бірге ұлттық әдеби тіл қатар дамыды. 1991 жылы 16 желтоқсанда Қазақстан Республикасының мемлекеттік егемендігі туралы қабылданған декларация қазақ халқы тарихындағы жаңа бетбұрыс кезең болып табылатын. Бұл кезеңде тіл туралы Заң қабылданып, Қазақстан Республикасының жаңа Конституциясында қазақ тілі мемлекеттік тіл болып бекітілді. Осылайша ұлттық тілдің нығайтып

өріс алуына, қоғамдық әлеуметтік өмірдің әр саласында оның қызметінің кеңеюіне зор мүмкіншілік туды.

Сойтіп, жоғарыдағы шолудан көрінгендей, қазақтың халық тілі, одан кейін ұлт тілі болып қалыптасу кезеңдері өзіне тән ерекшеліктері бола тұра, түркі тілдері дамуындағы негізгі дәуірлердің шеңберінен шығып кетпеген, түркі тілдері арасындағы бір-бірімен іліктестік, туыстық сатылай байланыс қашанда сақталып отырған.

§ 3. Қазақтың ұлттық тілінің сипаттамасы

Қазақтың ұлттық тілінің қалыптасуы жалпы қазақ тілі тарихындағы аса елеулі кезең болып табылады. Тіл тарихы тұрғысынан қарағанда ұлттық тіл сол тілде сөйлейтін халықтың ұлт болуымен бірге пайда болатын тіл дамуының жаңа сападағы көрінісі ретінде танылады. “Ұлт тілі — ауызекі және жазба түрде ұлттық қарым-қатынас құралы қызметін атқарушы тілді білдіретін әлеуметтік-тарихи категория. Ұлт тілі ұлттың туумен бірге қалыптасады да, әрі оның пайда болуы мен өмір сүруінің алғышарты, әрі өзі де сол процестің нәтижесі болып табылады”¹.

Қазақтың ұлт тілі қазақтың ұлт болуымен байланысты 20 ғасырда қалыптасқан (ол жайында толығырақ өткен тақырыпта айтылған). Әрбір ұлт тілі өзіне тән дербес жолмен туып, қалыптасатыны белгілі. Тіл білімінде ұлттық тілдердің үш түрлі негізден туатыны көрсетілген: 1) тілдік белгілері бірыңғай, құрылымында айырмашылық жоқ бір диалект негізінде; 2) бірнеше диалектінің шоғырланып бірігуі негізінде; 3) диалектілердің ауыса отырып, өзара шоғырлануы негізінде. Қазақ ұлт тілінің халықтық тегінде осы айтылғандардың екінші түрі, яғни қазақ жеріндегі өзара туыс бірнеше диалектінің шоғырланып бірігуі жатқан сияқты. Шоғырланған диалектілердің бірнеше ғасыр бойы дамуы нәтижесінде қазақтың халық тілі қалыптасқан. Осы күнгі қазақ тілінің сөздік құрамы мен дыбыстық, грамматикалық құрылысының қалыптасуы, тұрақтанып жалпыхалықтық сипатта дамуы осы кездің жемісі. Ал қазақтың ұлт тіліне келсек, ол халық тілінің тарихи жаңа дәуірдегі дамыған түрі болып табылады. Сол себепті ұлт тілінің құрылымдық негізі оның халық тілі болып дамыған дәуірінде салынған деп есептеледі. Ұлт тіліне дейінгі кезеңдерде бұлай болмаған. Мысалы, қазақтың халық тілі бір тайпаның иә бір тайпалық одақтың тілінен емес, біртектес үш тайпалық одақ тілдерінің бірігуінен жасалған. Сол сияқты әрбір тайпа тілі бірнеше рулық тілдердің негізінде туып отырған.

¹ Лингвистический энциклопедический словарь. 325-б.

Қазақтың ұлт тілі өзінің ішкі құрылымы жағынан қазақтың халық тілінің мұрагері болып табылады. Уақыт талабына сай өзгеріске түсе отырып, тілдің әртүрлі деңгейінде (лексика, фонетика, грамматика-касаласында) кейбір элементтерін жоғалтып немесе кейбір жаңа элементтерге ие болып отырғанымен, ұлт тілі халық тілінің бұрынғы қалпындағы тұрақтылығын белгілі дәрежеде сақтап отырады, ұрпақтан ұрпаққа мәдени-тарихи және басқа дәстүрлерді жеткізудегі өзінің негізгі мәнін жоғалтпайды. Қазақтың ұлт тілі халық тілінің мұрагері бола отырып, оның дәрежесінде қалған жоқ. Тілдің тарихи даму тұрғысынан қарағанда ұлт тілі тілдің бұрынғы типтік түрлерінен (ру, тайпа, халық тілдерінен) өзгеше жаңа сападағы тіл болып табылады.

Қазақтың ұлттық тілі деген өте кең ұғым, ол өзінің құрамы жағынан бірыңғай емес: оған бүкіл ұлтқа қызмет ететін баспасыз тілі — әдеби тіл де, ауызекі сөйлеу тілі де, ұлттық сипаты жоқ, тек жеке аймақтарға, аудандарға тән жергілікті диалектілер мен сөйленістер де, жеке кәсіби-мамандыққа тән сөздер де, жекелеген әлеуметтік топтар қолданатын ерекше жаргондық сөздер де жатады.

Жоғарыдағы формалардың қоғамдық қызметінде, қолданылу аясында елеулі айырмашылықтар бар екеніне қарамастан, қазақтың ұлт тілі бүкіл қазақ ұлтына ортақ, біртұтас қарым-қатынас құралы болып табылады. Қарым-қатынас құралы ретіндегі мұндай біртұтастықтың негізі қазақтың халық болып қалыптасқан дәуірінде салынған. Тілдегі біртұтастық сөздік құрам мен дыбыстық, грамматикалық құрылыстың негізі жалпыхалықтық, қазақ тілінде сөйлеушілерге ортақ сөздеріне байланысты.

Бірақ тілдің біртұтастығы дегені ұғымнан қашанда оның барлық элементтері сол тілде сөйлейтін жердің бөлінде бірдей болады деген түсінік шықпайды. Тілдегі заңдылықтардың бәрі бірдей емес, олардың ішінде тілдің бірлігі үшін маңыздылары, негізгілері бар да, сондай-ақ тіл тұтастығы үшін соншалық маңызды еместері де бар. Мәселен, аса қажетті заттық, сапалық, сындық, қимылдық т.б. ұғымдарды білдіретін сөздер, негізгі грамматикалық заңдылықтар, сөздердің өзгеру тәсілдері, сөз тіркесі мен сөйлем жүйесі, дыбыстық құрылыстың негізгі заңдары қазақ тілі тараған жердің бөліне тән, бұл сияқты негізгі заңдылықтар бүкілхалықтық әдеби тілде де, барлық жергілікті диалектілерде де бірыңғай сипатта. Сол себепті оларды бүкіл ұлт тілі құрылымындағы жалпыға бірдей ортақ белгілер, я заңдылықтар деп атауға болады.

Ал тек диалектілерде, болмаса сөйленістерде кездесетін жергілікті ерекшеліктер ұлттық тілдің неғұрлым маңызы кем элементтері болып табылады және олар тұтас ұлттық сипат алмаған, шағын аймақтарда,

жекелеген аудандарда ғана қолданылады. Сол себепті оларды ұлт тіл құрылымындағы жалпыға ортақ емес, жеке тіл элементтері деп атауға болады. Ұлт тілі құрылымында жалпыға бірдей, ортақ белгілер мен заңдылықтар әлдеқайда басым болғандықтан, олар тілдің негізін қалайды, олардан тілдің біртұтастығы көрінеді. Ал жалпыға ортақ емес жеке тіл элементтері алғашқымен салыстырғанда аз болғандықтан, тілдің біртұтастығына нұқсан келтіре алмайды.

Мәселен, етістік негізге жалғанып, қолданылу ыңғайына қарай бірде өткен шақ, бірде келер шақ мәнін білдіретін көсемшенің *-ғалы* (оның варианттары) жұрнағы қазіргі әдеби тілде нормалық сипаты бар форма болып табылады. Бұл форма жоғарыдағыдай мәнде ауызекі сөйлеу тілі мен жергілікті сөйленістерге де тән. Демек, *-ғалы* жұрнағының жалпыға бірдей ортақ тұрақты сипаты бар. Ал Қазақстанның кейбір шығыс аудандарында жергілікті халық тілінде кездесетін осы форманың *-ғайы* (варианттарымен) түрінде ондай жалпыхалықтық сипат жоқ. Ол белгілі бір жерде әдеби *-ғалы* формасымен қатар қолданылатын, жеке элемент түрінде сақталған. Бұл сияқты мысалдар аз емес.

Ұлттық тілде жалпыға бірдей ортақ белгілер басым және оның негізіне жататындықтан, керісінше, ортақ емес, жеке тілдік белгілер одан аз және тілдің негізіне қатыссыз болатындықтан, әр аймақтың тұрғындары бір-бірімен еркін түсініседі. Мәселен, бір-бірінен қашық жатқан Маңғыстау және Шығыс Қазақстан облыстарының тұрғындары әрқайсысы өз сөйленісімен сөйлесе де, бір-бірімен оңай түсінісе алады. Мұның өзі, екінші жағынан, қаншама дыбыстық, грамматикалық ерекшеліктер барлығына, әсіресе лексикалық ерекшеліктердің молдығына қарамастан, қазақ тіліндегі диалектілер мен сөйленістердің өзара жақын екендігін байқатады.

Тілдің ұлттық тіл дәрежесіне ие болуымен тіл құрылымындағы барлық элементтер жаңадан жасалмайды. Айттылуы, стильдік қолданылу аясы жалпыхалықтық сипатта тұрақталған сөздер, дыбыстық және грамматикалық формалар, құрылымдар дайын қалпында ұлттық тілге ауысып отырады. Ұлттық тілдің халықтық негізі деген осыдан көрінеді. Күнделікті өмірде сөйлеген сайын сөзді, болмаса грамматикалық форманы қалай қолданамыз деп ойланып жатпаймыз, оның бәрі өзінен-өзі тілге оралатын сияқты. Мысалы, *мен* деп басталатын сөйлемнің одан ары 1 жақ формасындағы сөзбен қиысып отыруы, болмаса ілік жалғаулы сөздің (*біздің ауыл* сияқты бірен-саран тіркесте болмаса) міндетті түрде тәуелді жалғаулы сөзбен тіркесу заңдылықтары келе-келе сөйлеу дағдысына айналған. Тілімізде әр тұлғаның түр-түсіне байланысты ежелден қалыптасқан арнаулы сөздер бар. Жылқы

малының түсіне қарай айтылатын сөздер сиыр малына, оған айтылатын сөздер басқа түлікке айтылмайды, қазақ тілін білетін адам оны шатастырмайды. Сөзге, грамматикалық формаларға қатысты бұл сияқты мыңдаған заңдылықтар нормаландыру мақсатында әдейі жасалмаған. Оларды нормаландыру процесінде кейін жасалған *саяжол*, *болшек сауда*, *төлгер*, *жанкүйер*, *мамандандырылған шаруашылық*, *балмұздақ* сияқты сөздермен бір деңгейде қарастыруға болмайды. Тілдің табиғи дамуы нәтижесінде туған сөздер мен формалардың, тұрақты сөз тіркестерінің ішінде халықтың үнемі қолдану дағдысына айналғандары аз емес. Оларды ғылымда *узус* деп атайды. Оған бірқолданар тосын (оказионал) сөздер жатпайды. Мысалы, І. Жансүгіровтегі — *музактау* — *мұздау*, *мұз қату* (“Мұзқтап самолеті саус болып”); *ұшқыр* — *ұшқыш* (“Ұшқырлар кезек-кезек ұшқанда анық”); С. Сейфуллиндегі: *совстан*, *советстан* т. б. немесе жеке адамдар ғана қолданып, көпшілікке тармаған сөздер: *әфсана* — *аңыз-ертегі*, *асқарназ* — *альпинист*, *қау* — *мәшиненің қорабы* (кузовы) т. б. тосын сөздер деп қарауға болады. *Узус* — әдеби тілдегідей норма емес, бір тілде сөйлейтін адамдар түгелдей қабылдаған сөйлеу үлгісі, сөз қолданудағы әдет-дағды. Ол — көне замандардан тілдің өзімен бірге жасасып келе жатқан құбылыс. Әдеби нормалар әр дәуір талабына сай тенденциялық бағытта өзгеріске түсіп отыруы мүмкін, ал узус тұрақты және оны бүкіл халық үнемі қолданады. Т. Қордабаев әдеби тіл нормасымен шатастырмау үшін оны тілдік дәстүр деп қарауды ұсынады¹.

Бірақ ұлттық тіл халық тілінде айтылуы, қолданылуы әбден тұрақталған сөздер мен формаларды дайын қалпында қабылдау дәрежесінде қалмайды. Ұлттық дәуір талабына сай жаңа деңгейде, яғни ұлттық тіл деңгейінде, тіл онан әрі дамып жетіліп отырады.

§ 4. Ұлттық тілдің тармақтары

Қазақ тілі — түркі тілдері тобындағы біршама жас тіл екеніне қарамастан, дамудың күрделі процестерінен өткен, құрылымы әртүрлі тіл. Қазақ тілінің фактілері оның осы күнгі ұлттық дамуында үш негізгі тармақ бар екенін көрсетеді. Олар: 1) әртүрлі стильдік салада қолданылатын жазба және ауызша түрлері бар әдеби тіл, 2) жергілікті немесе әлеуметтік сипаты бар тіл ерекшеліктерінен тұратын диалектілер мен сөйленістер, 3) жалпыхалықтық сипаттағы ауызекі сөйлеу тілі. Осы күнгі ұлт тілінің жоғарыда айтылған үш тармағын тек кейінгі заманда пайда болған деп қарауға болмайды.

¹ Қордабаев Т. Қазақ тіл білімінің қалыптасу, даму жолдары. Алматы, 1987. 114—115-б.

Оның негізі халық тілі қалыптасқан кезде салынған. 15—16 ғасырлар мен 19 ғасырдың бірінші жартысы аралығындағы қазақтың халық тілі де үш тармақтан: 1) ауызша әдеби тілден; 2) жергілікті диалектілер мен сөйленістерден, 3) ауызекі сөйлеу тілінен тұратынын көреміз.

Бірақ халықтық және ұлттық тіл дәрежесі тұрғысынан қарағанда бұл тармақтардың мәні, сапасы, көлемі мен қызметі бірдей емес.

Біріншіден, **халық тілі қалыптасқан дәуірдегі қазақтың ауызша әдеби тілі** халықтың ауыз әдебиеті мен ақын-жыраулар поэзиясына негізделгендіктен, оның стильдік жағынан саралануы мен нормалық белгілерінің сипаты сол өз негізіндегі деңгейден аса алмаған. Бірақ соған қарамастан ауызша әдеби тіл жазба тіл үшін негізгі арна болып қала берді. Жазба әдеби тіл ауызша әдеби тілдегі көркем тіл үлгілерінен, көркемдеу тәсілдерінен нәр алып отырады¹. Қазақтың қазіргі көркем әдебиеті ауыз әдебиетінен, қазіргі жазба әдеби тіл ауызша әдеби тілден біржола қол үзіп кеткен жоқ.

Ал ұлттық жазба әдеби тілге келсек, оның жағдайы басқаша. Қазақтың қазіргі ұлттық әдеби тілі баспасөзге, жазба әдебиет нұсқаларына негізделген. Осы күнгі әдеби тілдің нормалық белгілері мен әртүрлі стильдік салалары бірден қалыптаспаған, олар ұлттық жазба әдеби тілдің негізі салына бастаған Абай, Ыбырай заманынан бергі қоғамдық-әлеуметтік, ғылыми-техникалық, мәдениет, өнер саласындағы әдебиеттердің тіл құрылымын, қолданылу ерекшеліктерін, стилін зерттеу нәтижесінде бірте-бірте пайда болған.

Екіншіден, қазақтың халық тілі мен ұлт тіліндегі жергілікті диалектілер мен сөйленістердің сипаты еш уақытта бірыңғай болған емес. Мәселен, сөйленістердің жергілікті сипатта дамып жіктеле бастаған уақыты қазақтың халық тілі қалыптасқан кезге сай келеді. Сол себепті Н. Т. Сауранбаев осы күнгі қазақ тіліндегі сөйленістердің пайда болу кезін 15—18 ғасырлар аралығына жатқызады². Ал ұлттық тілде, керісінше, жазба әдеби тілдің әсері күшеюіне байланысты диалектілік ерекшеліктер негізінен халық тілі кезінен сақталған қалдық ретінде танылады.

Үшіншіден, жоғарыда айтылған сөйлеу тілі халықтық ауызша әдеби тілдің де, ұлттық жазба әдеби тілдің де негізгі қайнар көздерінің бірі болып табылады. Әдеби тіл өзіне керектіні қашанда сөйлеу тілінің қорынан алып отырады. Соның лексикалық, грамматикалық негізін пайдаланып қоймай, көркемдеу мүмкіндігіне де сүйенеді.

¹ *Сыздықова Р.* Қазақ әдеби тілінің тарихы. Алматы, 1993. 15—16-б.

² *Сауранбаев Н. Т.* Диалекты в современном казахском языке//Вопросы языкознания. 1955. №5, 50-б.

Зерттеушілердің пікірінше, қазақтың ауызекі сөйлеу тілінің төркіні арыда жатыр, ол қыпшақ қауымы заманындағы ауызекі сөйлеу тілінен бастау алады. Сол заманға тән, 11—14 ғасырлардан қалған Махмұд Қашқари сөздігі, “Кодекс куманикус”, “Түркіше-арабша төржіма”, Әбу-Хайианның сөздігі т. б. тарихи жазба ескерткіштердің тілі қазақ әдеби тілінің негізгі арналарының бірі болған, қыпшақ заманындағы ауызекі сөйлеу тілінің сипатын білдіреді¹.

Ауызекі сөйлеу тілінің халықтық сипаты, онда неғұрлым әсерлі, бейнелі мәнерде сөйлеу мүмкіншілігінің молдығы, пікір алысудың тікелей ауызекі, диалогтік түрінің басымдылығы, қарапайым, тұрпайы сөз қолданыстары т.б. қасиеттері бұрынғы ауызша әдеби тіл кезінде де, қазіргі жазба әдеби тіл кезінде де сақталып отырған.

Бірақ сөйте тұра ауызекі сөйлеу тілі тарихи дамып отыратын құбылыс. Мәселен, ауызша әдеби тіл ауызекі сөйлеу тіліне неғұрлым жақын болған. Бұл — халықтың сөз өнерінің негізі ауызша дамумен байланыстылығын көрсетеді. Сонымен бірге қазіргі кезде ауызекі сөйлеу тілі өз ішінен сараланып келеді. Ондағы қарапайым, дөрекі, тұрпайы сөз қолданыстары әдеби тіл нормасына жатпайды. Ф. Мұсабаевтың “Сөйлеу тілі мен қазақтың әдеби тілі қазіргі кезде бір-бірінен ажырай қалыптасу үстінде” деген пікірін осы мағынада түсінген жөн сияқты².

Біртұғас халық тілінің құрамындағы жоғарыдағыдай функционалды стильдік, болмаса функционалды-көлемдік тармақтары тарихи бір-бірімен байланысты болып, бір-біріне ықпал етіп отырған.

Мәселен, көптеген зерттеушілер ауызша әдеби тілдің негізі болып табылатын ауыз әдебиеті тілі мен жергілікті диалектілердің табиғи байланыстылығын атап көрсетеді. Тарихи поэтиканың негізін қалаушы А. Н. Веселовский: ертегі белгілі бір диалектіде айтылады деген³. Қазақ эпостарының тілін зерттеген Е. Жұбанов эпостың бастапқы арнасы бір диалектіге негізделгенімен, жалпыхалықтық мұраға айналар шақта, ол әлденеше диалектіні қамтып отырады. Сөйтіп, оның сөз құрамы диалектаралық сипатқа көшетіндігін атап көрсетеді⁴.

Қазақ ауыз әдебиетінің нұсқалары Қазақстанның қай өлкесінде пайда болса немесе қай жерінде сақталып қалса, сол жердегі сөйленістер мен ауызекі сөйлеу тілінің әсеріне ұшырап отырғаны белгілі. Мысалы, Н. И. Ильминский Орынбор маңынан жинап бастырған ауыз әдебиет

¹ Сыздықова Р. Қазақ әдеби тілінің тарихы. 28—32-б.

² Кеңесбаев І., Мұсабаев Ф. Қазіргі қазақ тілі. Лексика, фонетика. Алматы, 1975. 115-б.

³ Веселовский А. Н. Историческая поэтика. Л., 1940. 358-б.

⁴ Жұбанов Е. Эпос тілінің орнектері. Алматы, 1978. 94-б.

нұсқаларында Қазақстанның батыс облыстарына тән тіл ерекшеліктері сақталып қалған. “Қыз Жібек” жырындағы: *Бір ғашықтың зарпынан. Ат байлаған ақырды. Пұл жібердім қалаға. Қартайса да ілгері ілкі қыздан мүшесі. Бір көрмекке ынтық боп, Толеген мырза шонықты* дегендегі зарпынан “салдарынан, зарлабынан”, ақыр “малға шөп салатын орын, оттық”, шонықты “құмар болды”, пұл “ақша, каражат”, ілкі “әуелгі, алғашқы” оңтүстік-батыс сөйленістерде қазір де айтылады. Мұндай жайтты басқа түркітанушылар жинап бастырған ауыз әдебиет нұсқаларынан да, әр өлкедегі ауыз әдебиет өкілдерінің төл шығармаларынан да көреміз.

Осы күннің өзінде қазақ ауыз әдебиеті нұсқаларының жалпыхалықтық түрлерімен бірге тек жергілікті жерде кездесетіндері аз емес. Оған жеке аймақтарда айтылатын ертегі-әңгімелер, тұрмыс-салт жырлары, мақал-мәтелдер, жергілікті ауыз әдебиет өкілдерінің шығармалары жатады. (Олардың бірқатары “Ел аузынан” айдарымен баспа бетінде жарияланып жүр). Ауыз әдебиетіндегі бұл сияқты нұсқалар әлі бүкілхалықтық дәрежеге көтерілген жоқ, тек аймақтық, болмаса одан да шағын көлемде орын алып отыр. Әдетте мұндай нұсқалардың тілінде диалектілік ерекшеліктер жиі кездеседі. Сондықтан бұларды ауыз әдебиетінің жергілікті түрлері деп атауға болады. Мысалы, мына сияқты мақал-мәтелдердің қолданылу өрісі жалпыхалықтық мақал-мәтелдерге қарағанда шағын екенін көреміз: *Қорыққанның көзі көтпә, ақымақтың сөзі көтпә. Қорыққан бұрын мүш көтерер. Әуде бұлт болса, жерде шерім етік ұртын томпайтады. Біреудің тосін жесең, өзіннің ұшаңды сайла. Сыйда сықтамақ жоқ. Шалжима, шалжимасыз мал жима. Ас жақсысы — қазанжатай, сөз жақсысы — ләптай. Тентекке жол берме, екі қолына бел берме* т.б. Бұлардың құрамындағы *көтпә* “үлкен”, *мүш* “жұдырық”, *шерім етік* “көн етік”, *ұша* “екі жамбас үстіндегі қалбағай омыртқа”, қырғызда “арқа, бел омыртқа”, *сықтамақ* “қыстамақ, зорламақ”, *шалжима* “қақпан”, *қазанжатай* “қазанға жауып пісірілген нан, карма”, *ләптай* “мақұл, құп болады”, *бел* “күрек, темір күрек” оңтүстік, оңтүстік-батыс аудандардың бірқатарында жергілікті ерекшеліктер ретінде қазір де айтылады.

Бірақ бұған қарап ауыз әдебиеті нұсқаларының тілі әрқашан диалектілік сипатта болады екен деп түсінбеу керек. Ауыз әдебиет тілінде қазіргі сөйленістерге тән ерекшеліктермен бірге белгілі бір жерге тән деуге болмайтын сөз қолданыстар, көне тілдік белгілер де аз емес. Бұл ауыз әдебиетінің жергілікті сөйленістер дәрежесінде қалмай, жалпыхалықтық сипат алуына байланысты. Мысалы, эпостық жырлардағы: *Күшіктейін шыңғыртым. Жібек сынды жеңгенмен. Айтамын*

айт дегенде арма Жібек. Қарға жүнді қаттасым, Үйрек жүнді оттасым. Қыдыра жалды қыл құйрық. Кейін, балам, қайт сана, Анаңа сырың айт сана. Атой беріп жүргенде. Басыр-басыр, басыр-ды, Аққа құлпы жасыл-ды т.б. жолдардағы көне формалар, идиомалық тіркестер бір кезде жергілікті сипатта болуы мүмкін. Бірақ кейін одан айырылып, жалпыхалықтық ауыз әдебиетінің нормалық қолданысына айналған. Ал ауызекі сөйлеу тіліне келсек, ол да құрамы жағынан бірыңғай емес. Оның кейбір түрі халықтың күнделікті қолданылуында әдеби тілдің ауызша түрімен ұштасып жатса, кейбір түрі жергілікті ерекшеліктермен байланысып жатыр. Мысалы, бірқатар сөзде *т* орнына *д* айтылуы ауызекі тілде де, сөйленістерде де кездеседі, ср. ауызекі тілде: *дүз* “түз”, *дизгін* “тізгін”, *дүзу* “жүзу”, батыс сөйленістерде: *дым* “тым”, *дермен* “тиірмен”, *дүрбат* “түрпат”. Сөз ішінде *ғ*, *г* дыбыстарының сақталып қалуы, ср. ауызекі тілде: *сүгірет* “сурет”, *жігірма* “жиырма”, *құмған* “құман”, ал кейбір оңтүстік-батыс сөйленістерде *егер* “ер” (атқа салатын), *бігіз* “біз”, *еге* “ие”, *шаңғарақ* “шаңырақ” т.б. Барыс, шығыс, жатыс септіктерінің бір-бірімен ауысып айтылуы (*мұғалімге оқыды* — мұғаліммен оқыды, *осы айға қар жауды* — осы айда қар жауды) әрі сөйленістерде, әрі ауызекі тілде кездесіп отырады. Қазақ тіліндегі бірқатар диалектілік сөздің оны зерттемеген адамдарға ауызекі сөйлеу тілінің ерекшеліктері болып көрінуі осыдан болса керек.

Ауызекі сөйлеу тілі осындай ерекшеліктерге ие бола отырып, ауыз әдебиет тіліне әсерін тигізіп отырған. Мысалы: *Қашан олең адыра қалған менен, Білмейтін қандай жансың менің жайым. Құрметім мұндай мінекей. Бір дамбалым басыңа. Ау, жеңеше-ау, жеңеше-ау. Түс түлкінің боғы дер. Әр неме деп келмеші-ау!* (“Қыз Жібек”) сияқты жолдарда ауызекі тілге тән қарапайым я түрпайы сөздер аралас жүр. Ауыз әдебиетінің өзіне тән тіл ерекшелігі ондағы не түрлі айшықты сөз үлгілерінен ғана емес, қарапайым, дөрекі сөздердің араласып отыратынынан да айқын байқалады. Ауызша шығарылып, ауызша таратқан, нормалануы баспа жүзінде емес, табиғи талғам түрінде болып отырған ауыз әдебиетінде ауызекі сөйлеу тілінің элементтері кездесіп отыруы заңды құбылыс. Сойтпін, бұл айтылғандардың халық тілінің тармақтары болып табылатын ауызша әдеби тіл, ауызекі сөйлеу тілі, жергілікті диалектілер өздерінің шығу тегінде де, одан кейінгі даму тарихында да бір-бірімен үнемі байланыста болғанын және бұл байланыстың халық тілі дамыған дәуірде неғұрлым айқын болғандығын көреміз.

Ұлт тіліндегі жоғарыда айтылған тармақтар шығу тегі жағынан халық тіліндегі тармақтармен бір негізлес, олардың өзара сабақтастығы

еш уақытта үзілмеген. Мәселен, осы күнгі әдеби тілдің негізгі саласы көркем әдебиет тілінің бастау көзі ауыз әдебиет тілінде жатқаны белгілі. Сол сияқты қазіргі тілдегі диалектілік сөздер мен ауызекі сөйлеу тілі де бүтіндей жаңадан пайда болған құбылыстар емес, бұрынғының сілемі ретінде әдеби тілмен қатар өмір сүріп отыр.

Ал ұлттық тіл тармақтарының өзара қарым-қатынасына келсек, оның халық тілі тармақтарына карағанда басқашарақ қатынаста екенін байқаймыз. Нормалық белгілері баспа ретінде сұрыпталуға негізделген ұлттық әдеби тіл диалектілік сөздер мен сөйлеу тіліне тән сөздерді қалай болса солай қабылдай бермейді. Әдеби тілдің нормалық принциптері тұрғысынан алғанда, диалектизмдер әдеби тілге еруге тиіс емес, себебі олардың әдеби тілде жалпыға бірдей түсінікті баламалары бар (*жарын* — келер жыл, *ашық-машық* — есіктің топсасы, *жуалдыз* — тебен ине, *шану* — сену, *ату* — мәсі, *сыықты* — сияқты т.б.). Дегенмен, диалектизмдердің әдеби тілде қолданылатын кездері де болады. Бұл — екі жағдайда іске асады. Біріншіден, белгілі бір ұғымдарды білдіретін сөздер әдеби тілде болмаса, сондай жағдайда оларды сөйленістерден алып тұрақтандыруға болады. Мысалы, қазіргі қазақ әдеби тілінде мал (көбінесе қой-ешкі) екі төл туса, *егіз* дейміз, ал үш-төрт төл туса, оларды әдеби тілде нақты жеке сөздермен білдіре алмаймыз. Ал Ақтөбе т.б. кейбір облыстарда оларды *үшен//үшем, төртен* деп атайды. Бұл сөздер қазір мал шаруашылығына байланысты әдебиеттерде орнығып келеді. Әдеби тілдегі *зембіл, арасан, жейде, атыз, жүйек, жылым* (аудың бір түрі), ресми тілде жиі қолданылатын *бойынша* (аудан бойынша, облыс бойынша), *егемен, ұжым* сияқты сөздердің жайы да осындай. Әдеби тілде жоқ ұғымды білдіретін, лексиканы байытатын кәсіби-диалектілік сөздер қазақ тілінде мол кездеседі. Екіншіден, ақын-жазушылар кейде кейіпкерлерін өзіне тән ерекшеліктерімен толық көрсету мақсатында диалектизмдерді әдейі қолданады. Мұның өзі шығарманың тілдік бояуын (колоритін) күшейтудегі тиімді тәсілдердің бірі ретінде қабылданып жүр.

Тіл мәдениеті мәртебесіне ие болған әдеби тілге ауызекі тілге тән карапайым, тұрпайы сөздер де кіруге тиіс емес. Дегенмен, көркем шығармаларда кейіпкер тілінде олар да аз қолданылмайды.

Қорыта айтқанда, қазақтың халық тілі мен ауызша әдеби тілінің, ұлт тілі мен ұлттық әдеби тілінің негізі де, даму сипаты да әуел бастан-ақ демократиялық бағытта болды. Түркі (қазақ) тілдерінің орта ғасырдағы жазба нұсқаларында араб-парсы үлгілері үстемдік еткенімен, қазақтың ауызша әдеби тілі мен ұлттық жазба әдеби тілінің халықтық қасиетін өзгертіп жіберетіндей, зорлықпен танылған басқа әдеби тіл үлгісі бізде болған жоқ. Ұлттық тіл дамуындағы демокра-

тиялық бағыт осы күнде де оның әлеуметтік негізінің кеңеюіне мүмкіндік тудырып отыр.

§ 5. Ұлттық әдеби тілдің сипаттамасы

Ұлттық әдеби тіл жоғарыда көрсетілгендей осы күнгі ұлттық тілдің жоғарғы формасы болып табылады. Оның себебі, біріншіден, ұлттық әдеби тіл жазба әдебиеттің негізінде қалыптасқан, сондықтан ол қазақтың ұлттық жазба әдеби тілі деп аталады. Бұл әдеби тілдің негізі 19 ғасырдың 2-жартысында баспасөз, жазба әдебиет дами бастаған кезде салынған. Ал оған дейінгі қазақ әдеби тілі жыраулар поэзиясы, халықтық ауыз әдебиеті мен ауызекі сөйлеу тілінің негізінде ауызша дамығандықтан, қазақтың ауызша әдеби тілі деп аталады.

Әдеби тілдің дамып қалыптасуы халық тарихындағы, қоғам өміріндегі өзгерістермен тікелей байланысты. Мәселен, қазақ әдеби тілінің дамуына өте-мөте әсер еткен тарихи факторлар ретінде қазақтың ұлт болуы, ұлт тілінің қалыптасуы, мемлекеттік жүйе мен экономиканың, оқу-ағарту, ғылым-өнер, баспасөздің дамуы, соның нәтижесінде жалпы халық мәдениетінің, ұлттық сананың көтерілуі т.б. көрсетуге болады.

Әдеби тіл дегеніміз — белгілі мөлшерде сұрыпталып, тілдік нормалық бағыты анықталған, қолданылу қызметі әр алуан, стиль жағынан саралануға бейім, тілдің диалектілер мен қарапайым сөйлеу тілінен жоғары тұрған түрі¹.

Әдеби тілдің негізінде сөз шеберлерінің жөнлеуінен, елегінен өткен, солар шығармашылық жолмен дамытқан жалпыхалықтық тіл жатыр. Әдеби тілді жалпыхалықтық тілге бүтіндей қарама-қарсы қоюға болмайды. Әдеби тіл халық тілінің негізінде жасалады. Ол халықтың сөйлеу мәдениетінің зор табысы ретінде қаралады. “Әдеби тіл” мен “Көркем әдебиет тілі” деген ұғымдар бір емес. Әдеби тіл тек көркем әдебиет тілін емес, ғылым, өнер, публицистика, мемлекеттік басқару орындары саласындағы әдебиеттердің жазбаша және ауызша түрлерін түгелдей қамтиды. Сол себепті сөз шеберлері деп тек көркем сөз шеберлері — ақын, жазушыларды ғана түсінбеу керек, оған ғылым, өнер, саяси, қоғам, баспасөз қайраткерлері де жатады. Сөз шеберлерінің басты міндеті халық тілін әдебилендіру процесін басқарып, бағыт беріп отыратындығында. Осы тұрғыдан қарағанда көркем сөз шеберлерінің (жазушылар, ақындар) басқаларға қарағанда көрнекті орын алатыны белгілі.

---

¹ Лингвистический энциклопедический словарь. 270-б.